

ZULFIYA IJODIDA ASSOTSIATIV BIRLIKLARNING O‘RNI

**Xaytboyeva Muxlisa Muxtor qizi,
Urganch davlat universiteti
Filologiya va san‘at fakulteti 3-kurs talabasi**

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalqining sevimli shoirasi Zulfiyaxonimning “Bahor keldi seni so‘roqlab” va “Bog‘lar qiyg‘os gulda” she‘rlaridagi assotsiativ aloqa ko‘rinishlari, assotsiatsiyalarning hosil bo‘lish omillari aniqlangan hamda shoira she‘rlaridagi bahor, bog‘ leksemasining voqealanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar. assotsiatsiya, assotsiativ maydon, assotsiativ birlik, lingvopoetika, konsept.

Dunyo tilshunosligida badiiy matnni inson omili bilan bog‘liq holda tadqiq etish masalasi dastlab psixolingvistik tadqiqotlarda o‘rtaga tashlangan bo‘lsa, keyinchalik bu muammo pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiyada katta qiziqish bilan o‘rganila boshlandi. Ushbu ilmiy yo‘nalishlarning har birida badiiy matn ularning yo‘nalishi mohiyatidan kelib chiqqan holda tekshirildi. Ammo e’tirof etish joizki, uzoq yillar davomida badiiy matnda muallif shaxsiga xos xususiyatlarning namoyon bo‘lishi masalasi deyarli tadqiq etilmadi, ijodkorning matn yaratishda tasvir obyekti haqidagi bilimlari, u haqidagi tasavvurlari, assotsiativ tafakkuri, xotirasining imkoniyatlari kabi masalalar tahliliga e’tibor qaratilmadi.

D. Xudoyberganova to‘g‘ri qayd etganidek, “Biror yozuvchi yoki ijodkorning nutqiy uslubini uning so‘z qo‘llash yoki jumla tuzish mahorati nuqtayi nazari bilan tadqiq qilish usuli bugungi kun talabiga javob bermaydi. Shu boisdan matn yaratilishi masalasini shaxs uslubi nuqtayi nazaridan o‘rganish matnning lingvistik jihatlariga teranroq nazar bilan qarashga olib keladi”¹.

O‘zbek tilshunosligida badiiy matnning assotsiativ xususiyatlari ayrim ishlarda qisman yoritildi. Xususan, D. Xudoyberganova tadqiqotida badiiy matnning yaratilishida assotsiativ tafakkurning o‘rni masalasiga munosabat bildirgan. Olima badiiy matnda assotsiativ birliklarning emotsionallik, ta’sirchanlikni ta’minlashdagi o‘rniga baho bergan. Uning qayd etishicha, “Matnda psixologik holatlarni ifodalashda assotsiativ so‘zlar ham muhim o‘rin egallaydi. Bunday so‘zlar matnda o‘ziga xos assotsiativ maydon hosil qilib, matn o‘quvchisining ruhiyatida ham muayyan holatni yuzaga keltiradi. Bunday holatning yuzaga kelishiga matnda

---

¹ Xudoyberganova D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. -Toshkent.: Meriyus, 2017.

qo‘llangan, psixologik jihatdan o‘zaro aloqador bo‘lgan so‘zlar haqidagi obrazlarning qayta tiklanishi sabab bo‘ladi”².

So‘nggi yillarda badiiy matn assotsiativ tilshunoslikning ham tadqiq obyektiga aylandi. Assotsiativ tilshunoslikda badiiy matnning semantik-sintaktik shakllanishida muhim o‘rin tutuvchi, qismlarining mantiqan uzviyligini ta‘minlovchi assotsiativ birliklarning hosil bo‘lishi, badiiy matndagi vazifasi, insonning tasvir objekti haqidagi tasavvurlari, bilimlari bilan bog‘lanishi, yozuvchi uslubi va tilini shakllantirishdagi o‘rni kabi masalalar tahliliga jiddiy e‘tibor qaratildi.

Badiiy matnni assotsiativ aspektda tadqiq etish uni yaratgan muallifning assotsiativ tafakkuri, hissiyotlari, tashqi olam haqidagi tasavvurlari, bilimi, qarashlari, individual uslubidagi o‘ziga xos qirralarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Shoir Zulfiya she‘riyatiga nazar tashlash orqali assotsiativ birliklarning xususiyatini tahlil etamiz. Shoiraning she‘riy misralariga murojaat qilamiz:

Salqin saharlarda, bodom gulida,
Binafsha labida, yerlarda bahor.
Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor...³

Bahor konsepti voqelangan quyidagi matnda Zulfiya badiiy tilini yuzaga chiqaruvchi turli assotsiativ birliklar uchraydi. She‘riy parchada bahor so‘ziga nisbatan quyidagi assotsiativ birliklar aktuallashgan: *salqin sahar, bodom guli, binafsha, qushlar parvozi, yellar nozi, baxmal vadiy*. Mazkur birliklar muallif tasavvurida tiklangan assotsiatsiyalar bo‘lib, *bahor* konseptining tasviri uchun xizmat qilgan. Qish faslidan so‘ng saharlar salqinligi bahor kirib kelishi bilan bodom gullashi, binafsha guli ochilishi, qir-vodiylarda lolalar ochilib baxmaldek ko‘rinishi assotsiativ birliklar orqali yoritilgan. Bahor konsepti ifodalangan ushbu parchaning tayanch birliklari assotsiativ birliklardir. Ular she‘rni semantik-sintaktik jihatdan shakllantirish bilan birga *bahor* konseptining milliy tasvirini yaratishga xizmat qiladi.

Zulfiya she‘rlari assotsiativ maydonida *bahor* so‘ziga nisbatan birliklar betakrorligi bilan ajralib turadi. Jumladan, “Bog‘lar qiyg‘os gulda” she‘ridagi boshlanma qismiga e‘tibor qaratamiz:

Bog‘lar qiyg‘os gulda - yaxlit bir chaman,

² Xudoyberganova D. O‘zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini Filol.fan.dok.diss. -T.: O‘z RFATAI. 2015.

³ Zulfiya. Yillar sadosi. -Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995.

Har daraxt anvoyi bir tarovatda.
Bir kaft bog‘ mehnat - u hosilga vatan,
O‘zga ko‘rk, o‘zga rang har bir daraxtda.
Har navda bir gulda, har gulda bir ro‘y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya,
Har birin hosili o‘zgasiga ko‘rk,
Bir-biri uchun qudrat, himoya⁴.

Tilda muayyan uslubga mansub so‘zlarning inson xotirasida bir-birini yodga solib turishi kuzatiladi. Zulfiya she‘rlarida badiiy uslubga xoslangan so‘zlarning assotsiativ aloqasi ko‘p kuzatiladi.

Badiiy matnlarni assotsiativ tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda asosiy e‘tibor assotsiativ munosabatlarni yuzaga keltiruvchi lingvistik va ekstralingvistik omillar va assotsiatlarning stimol so‘z bilan bog‘lanishidagi o‘ziga xosliklarga qaratiladi. Ushbu she‘rni tahlil qilish davomida stimol so‘z sifatida she‘r matni sarlavhasidan kelib chiqib *bahor* so‘zini olamiz hamda aynan shu she‘r tarkibidan unga javob reaksiyasi bo‘lishi mumkin bo‘lgan assotsiatlarni ajratib chiqamiz.

Demak, stimol so‘z: “bahor”;

Javob reaksiyalari (assotsiatlar): “qiyg‘os gul”, “yaxlit bir chaman”, “daraxt”, “anvoyi tarovat”, “mehnat-u hosil”, “o‘zga rang”, “navda”, “gul”, “barg”, “hosil”, “bir dunyo hikoya”, “o‘zgasiga ko‘rk”, “bir-biri uchun qudrat, himoya” kabi birliklar.

Shoiraning sarlavhali she‘rlarida turtki so‘z vazifasini she‘r sarlavhasi bajargan. Chunki sarlavhaning mazmun-mohiyati she‘rda u bilan assotsiativ bog‘langan birliklar orqali ochib berilgan. Sarlavhasiz she‘rlarda tasvir obyektini bildiruvchi so‘zlar turtki so‘z vazifasida kelgan. Ular she‘r matnida eng ko‘p qo‘llangan so‘zlar, qofiya vazifasini bajargan birliklar, muallif nutqi qaratilgan undalmalardan tashkil topgan.

She‘rda qo‘llangan assotsiativ birliklar turtki so‘z bilan bevosita bog‘lansa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri assotsiativ aloqa yuzaga keladi. Masalan, ushbu she‘rda “qiyg‘os gul”, “yaxlit bir chaman”, “daraxt”, “anvoyi tarovat”, “mehnat-u hosil”, “o‘zga rang”, “navda”, “gul”, “barg”, “hosil” assotsiatsiyalari *bahor* turtki so‘zi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan. She‘rdagi “bir dunyo hikoya”, “o‘zgasiga ko‘rk”, “bir-biri uchun qudrat, himoya” birikmalari bilvosita bog‘lanib kelgan assotsiativ birliklar hisoblanadi.

---

⁴ O‘sha asar.

Xullas, she'riy matn jamoa ongida mazmuni, unda ilgari surilgan g'oya, badiiy o'ziga xosligi, yaratilgan obrazli ifodalari bilan aks etadi. Assotsiativ tajriba orqali olingan natijalar she'rda muallif tomonidan yaratilgan olamning lisoniy manzarasini baholashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Xudoyberganova D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. -Toshkent.: Meriyus, 2017.
- 2.Xudoyberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini Filol.fan.dok.Diss.-T.: O'z RFATAI. 2015.
- 3.Zulfiya. Yillar sadosi. -Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.